

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
XI том

Алматы
«Қазақ университеті»
2017

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№ 2 хаттама 29 желтоқсан 2016 жыл)
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жақып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов,
Ө. Тарақ, А. Темірболат, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек,
П. Бисенбаев (хатшылар тобының жетекшісі)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Әбдиманұлы**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Баспаға дайындағандар:

Б. Баязитов, Г. Ысқақова

А 13 Абайтану. Тандамалы еңбектер. XI том. Ойлар мен толғаныстар / құраст., түсінік. жазғ.: Д. Қарағойшыева, Л. Мұсалы; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 298 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-2257-5 (11-том)

«Абайтану. Тандамалы еңбектер» көп томдық басылымының он бірінші томында Абайдың өмірі мен шығармашылығы туралы ХХ ғасырда жазылған бір топ еңбектер берілді. Әр жылдарда жазылған және абайтану саласындағы іргелі мәселелерді пайымдауға арналған ойлар мен толғаныстардың абайтану ғылымының тарихында лайықты орны бар.

Томға енген еңбектер білім алушы жастарға, жас мамандарға, сондай-ақ зерттеушілерге, ақыл-ой қазынасын байыту жолындағы көпшілікке арналған.

Еңбек 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-2257-5 (11-том)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2017

АҚЫНДЫҚ МӘДЕНИЕТІ

«Шын художник үшін өмір
қайда болса, поэзия да сонда»
(В. Г. Белинский)

Тіл – адамдардың байланыс, ұғыныс құралы. Тіл арқылы адам бірімен-бірі сөйлеседі, түсініседі, іштегі ой-қиялының тамаша сырларын ашып, басқаларға баяндайды. Бүкіл адам баласы бір-бірімен тіл арқылы әлеуметтік қатынас жасайды. Тіл байлығы сөзде, ал сөз байлығы ұшан теңіз бейне бір мұхит тәрізді. Міне, сол мұхиттың түбінде маржандай шөгіп жатқан поэзия – қиыннан қиыстырылатын сөз асылы құдды бір бисер (інжу) тергендей ақын оны сөз теңізінен сүзіп алмақ. Абай:

Өлең – сөздің патшасы сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы, –

дейді. Поэзия дегенде аңсаған ақынның сусыны қанбайтындай-ақ көрінеді:

Өзгеге, көңілім, тоярсың,
Өлеңді қайтып қоярсың?!
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың.
Сайра да, зарла, қызыл тіл,
Қара көңілім оянсын.
Жыласын, көзден жас ақсын,
Омырауым боялсын.
(1945, 111-бет.)

Абай үшін өмір сәулетінің сәулесі де, көркемдіктің көркі де – поэзия. Сол поэзиямен «туғанда дүние есігін ашады өлең» деп ақын тіршіліктің қайығына мініп, өмір теңізінде жүзеді, тулаған толқын құшағында тербеліп, талай-талай тамаша жырлар жазады. Ақынның жүрегіне азық, көңіліне қорек болған серігі, айнымас досы, сырласы да – осы өлең.

Өмір қайшылығының қат-қабатына да, табиғаттың сыр-сипатына да, достық пен махаббатқа да, жақсылық пен жамандыққа да ақынға тіл қатқызып, шайыр сәулесін түсіретін осы өлеңі еді.

Міне, сондықтан да біз Абай мен поэзияның, поэзия мен Абайдың кіндігінің бір екендігін, егіздей төл екенін, бірге өмір сүргенін көреміз. Қазақ поэзиясы Абайды туғызса, Абай қазақтың сыншыл реалистік поэзиясын туғызды. Абайдың ерекше ақындық орны да осында.

Біз қазақ поэзиясын сөз қылғанда, Абайды атамай кете алмаймыз, Абайдың поэзияда жасаған тамаша бейнелері әрдайым біздің ақындық рухымызды көтереді. Абайдың өзі өлсе де, бізге оның өзіне біткен ақындық қуаты мен көркемдік данышпан өзгешелігі қалды.

Абай ақынды дәл бір қыран бүркітпен теңейді. Ол «қыранша қарап Қырымға», бүкіл әлемге көз жібереді, өмірдің төскейінен көкке самғап, төрт түлікті шолады, тебіренеді, шарқ ұрады, поэзияның шыңына шығады. Поэзиялық мұраның ұлы пафосының психологиялық сырын Абай осылай суреттейді. А.М. Горький ақындықтың қалыптасуына негізгі элемент үшеу дейді, олар: 1) талант, 2) тәжірибе, білім 3) тіл. Біз осы данышпан қағидаға сүйене отырып, ақын творчествосын бағалау талаптарына тоқталмақпыз.

Жалпы қай ақынның болса да творчествосын бағалауда негізгі талаптар, қасиеттер төртеу:

- бірінші – тіл шеберлігі, сөз көркемдігі. Бұл екеуі бірінен бірі туып, септесіп өзара қабысып отырады.
- екінші – ақын ойының тереңдігі, философиялық мәні, аз сөзге көп мағына беріп жырлауы;
- үшінші – поэзияның адам өмірімен ұштасуы, қоғам тұрмысы мен әлеуметтік тілектен туып отыруы;
- төртінші – поэзияның сыртқы көркемдігіне ішкі мазмұнының отасып, іші-сырты бірдей жарасымды болуы – форма мен мазмұнның тұтастығы.

Абайда осының төртеуі де толық кездеседі. Сондықтан да ол – төрт түлігі сай ақын. Поэзияның ішінде оның ұлылығы осы белгілермен дамып, түрленіп, байып отырады. Абай тұстас

және XX ғасырдың басына дейінгі ақындарда мұндай төрт аяғын тең басқан поэзия жорғасы кездеспейді. Біреуінің бірі жетсе, бірі жетпей жатады.

Біз жоғарыда ақынның бірінші қасиеті деп келтірген тіл шеберлігі, сөз көркемдігі деген өлшем сұлулыққа, поэзияның эстетикалық қасиетіне жатады. Осы қасиеттің барлығын біз Абайдың өлеңдерінен кездестіреміз. Мысалы, Абай аттың сыртқы түрін, көркем келбетін былайша суреттейді:

Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлак,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ,
Аузы омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желкелі, үңірейген болса сағақ,
Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
Қабырғалы, жоталы болса күшті.
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тоятпаған бүркіттей салқы төсті
(1945, 38-бет.).

Біз осы екі шумақ өлеңнен аттың бітімінің сұлу екендігін көрмей-ақ сезіп отырмыз. Егер де суретшіге осы аттың келбетін суретке салып бер десе, ол аттың өзін көрмей, оның қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабағын, шоқпардай кекілі мен қамыс құлағын дәл келтіре алмаған болар еді. Аттың мойны жұп-жұмыр, жағы қоян жақ, ай дөңгелек болып, бөкен қабақты, мандайына шоқпардай кекілі түсіп тұрса, ойынды еті бүркіттің бөтегесіндей шығыңқы, омыраулы, салқы төсті болса, бұл аттың келбеті Абай айтқандай-ақ сұлу, көркем болар еді. Абайдың сөзге шеберлігі сонда, ол аттың жайшылықта ешкім көңіл аудармайтын, мән бермейтін тұмсығын «теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті» деп оған бір ерекше сын, көрініс белгілерін беріп отыр. Егер бұл туралы басқа біреу айтса, ең мақтауын жеткізгенде кеңсірікті, басы бір кез, қом сауырлы екен деген болар еді.

Біз Абайдың жоғарыдағы екі шумақ өлеңінен – оның бір ғана тілге шебер, сөзге ұста екендігін сезіп отырғанымыз жоқ, сонымен бірге оның аса байқағыш, сыншыл екендігін көреміз. Әрі художник, әрі сыншыл Абайдың аттың бас бітімін суреттеуі, ел аңызындағы атақты Толыбай сыншының баласының тұлпардың құрап қалған бас сүйегін көріп, «мұны тұлпардың басы деп

кім айтады, мені Толыбай сыншының баласы деп кім айтады», – деп егіліп жылағаны есіне түседі. Ал Абай сынап отырған кескін нағыз тұлпардың бас бітімі. Бейне бір әлгі қу басты тірілтіп жан бергізгендей, оған бір ерекше бояу, ерекше теңеулер тауып, қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ, теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті, бота тірсек – деп әсерлендіріп көптеген басқа жануарлардың дербес біткен ерекшелік, жаратылыс бейімдерімен теңестіре суреттейді. Бұл аттың тек сырт көрінісі, сырт әсемдігі, бірақ ол әлі Абайша көңілдегі ат емес. Сондықтан Абай аттың келбеті туралы айтқанда «теке мұрын, салпы ерін, ұзын тістімен» тынбайды, «Қабырғалы, жоталы, болса күшті», – деп, оның ішкі қасиеті де сыртқы сұлулығына сай болса екен – деген тілек білдіреді.

Шідерлігі жуандау, бота тірсек,
Бейне жел, тынышты, екпінді мініп жүрсек.
Екі көзін төңкеріп, қабырғалап,
Белдеуде тынып тұрса, байлап көрсек... –

деп, оның мінезді, жуас, қылықты болуын айтып келеді де:

Шапса жүйрік, мінсе берік, жуан, жуас,
Разы емен, осындай ат мінбесем! –

дейді.

Бұл жерде біз аттың сыртқы әсемдігіне, қасиетіне оның ішкі сырының сәйкес келіп, демек, поэзияның сыртқы көркемдігі мен ішкі мазмұнының бірдей болып шыққанын көреміз.

Аяңы тымақты алшы кигізгендей,
Кісіні бұлбұл қағып жүргізгендей.
Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс,
Ыза қылдың қолыма бір тигізбей. –

деп арман етеді ақын.

Жайшылықта, қарапайым тілменен аяңшыл, желісқор, жүрдекі ат деген сөздерге Абай теңеу беріп, көркейтіп «аяңы тымақты алшы кигізгендей, кісіні бұлбұл қағып жүргізгендей», деп тыңдаушыны еліктіріп, әсерлендіріп айтады.

Демек, Абайдың суреттеп отырғаны шабан, байырғы сүріншек, жүріссіз ат емес, өзі сұлу, өзі мықты, өзі жүйрік, мінезді ат. Абай сыны тек сондай атқа ғана лайық келеді.

Абайдың «Аттың сыны» деген өлеңінде – біз ақындықтың бірінші және төртінші қасиеттерінің белгілерін көрдік. Енді мұнан да ерекше тағы бір қасиет – Абайдың асқан сыншылдығы, үнемі ел көзіне түспейтұғын тұлпардың сипатын суреттеп, келістіріп айтуында.

Адам бейнесіне келсек, ақын мұнда да эстетикалық принциптерді бұлжытпай қолданып отырады. Әйелдің көркемдігі туралы Абай:

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.
Жіңішке қара қасы сызып қойған,
Бір жаңа ұқсатамын туған айды.
Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақпа жүз, ал қызыл бет тіл байлайды.
Аузын апса, көрінер кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген іш қайнайды.
Сөйлесе, сөзі әдепті һәм мағыналы,
Күлкісі бейне бұлбұл құс сайрайды.

Абай сұлу әйелдің көркін сондай тамаша суреттеп келеді де:

Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсе қызар нәпсіге ерме!
Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей, көңіл берме!
(1945, 31-бет) –

дейді.

Абай адамның көркі оның тек сұлулығында, жылтыраған сыртқы көрінісінде емес, ішкі сыр, ішкі көркінде екендігін атап көрсетеді.

Абай әйелдің көркемдігіне сай оның мінезді, әдепті, ақылды, іскер, байыпты болуы керек деген талап қояды:

Жасаулы деп, малды деп байдан алма,
Кедей қызы арзан деп құмарланба.

Ары бар, ақылы бар, ұяты бар,
Ата-ананың қызынан ғапыл қалма.
(1945, 32-бет.).

Абайға искусство искусство үшін емес, искусство өмір үшін жаратылған, сол өмірдің көркі болып отырады. Өйткені көркем өнер мен поэзия әлеумет үшін, халық үшін қызмет атқаруы қажет, сондықтан да Абай өзінің поэзияға негізгі қойған мақсатын:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін, –

деп ашып айтады. Бұл Абай поэзиясындағы үшінші – эстетикалық принциптің, әлеуметтік түйіннің күштілігін дәлелдейді.

Сол сияқты Абай табиғаттың көрінісін, жыл мерзімін, адам мінезін суреттегенде де оның тамаша көрінісін өмірмен, тіршілікпен ұштастырып, тілдестіріп, сұлулыққа дәнді өң, рух беріп отырады. Мәселен «Күз» деген өлеңінде Абай:

Жасып шөп, бәйшепек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,
Жапырағынан айырылған ағаш қурай.

Сидиған, көркінен айырылған ағаш-қурайды, мүсәпір, өмірінің көркі жоқ қайыршы шал-кемпірге ұқсатады ақын, немесе:

Қар жауса да, тонбайды бай баласы,
Үйі жылы, киіз тұтқан айналасы.
Бай ұлына жалпы ұлы жалыншыты,
Ағып жүріп ойнатар көздің жасы.

Күз түсіп, табиғаттың құлпырған әсем нұры кеткен соң, ол жабырқанқы тартып, қабағы түсіп, сұр бұлт пен дымқыл тұман қаптап, қара суық малдың да, адамның да, табиғаттың да реңін кетіреді. Сонда күз біреуге құт, біреуге жұт боп келеді. Бай жылы үйде отырып, ет жеп, қымызын ішіп, сонау күздің аяғына

дейін малын семіртіп, соғымын баптай отырса, кедей күндіз қара суықта мал бағып, кешке жыртық үйде бүрсең қағып, жағуға отын, союға соғымы жоқ, қылышын сүйретіп келе жатқан қыстан шығуы оған зор уайым болмақ. Сондай-ақ «Жазды күн шілде болғанда», «Жаз», «Қыс» деген өлеңдерінде де акын табиғатты өмірмен, тіршілікпен көркейтеді, Абайға табиғатқа құрғақ еліктеу, таңдану, «эстетстволық», жалаң «шыңылтыр искусство» жат болды. Бұл Абай поэзиясындағы үшінші эстетикалық принциптің белгілеріне тағы да куә болады.

Ақындықтың аса бір артықшылығы, адамның ой қиялының тереңдігі, аз сөзге көп мағына беріп айта білуінде. Бұл жөнінде Абай өз тұстасы, өзінен бұрынғы қазақ поэзиясында тендесі жоқ акын болды. Абай жастарға арнап:

Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң, арқалан.
Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та бар қалан! –
(1945, 152-бет)

дейді.

Төрт ауыз сөзге адамның өмірлік мақсатын, негізгі адамгершілік міндетін философиялық толғауға сыйғызып айтады.

Бұл Абай поэзиясында – екінші эстетикалық принциптің, аз сөзге терең де көп мағына беріп, тыңдаушыны таңдандыра алатындығына дәлел.

Абайдың асқан суретші, көркем сөздің ұстасы, өзінің кернеген ақындығымен тамаша газель-жырларды маржандай төгілдіретіндігі оның лирикалық өлеңдерінен де айқын көрінеді:

Су сылдырлап, жел гулеп, күн шуқтап,
Жылылық пен достықты тұрса мақтап.
«Өнген, өскен жақсы» деп емен ағаш,
Теңселіп айтып тұрса ол шайқақтап!
(1945, 208-бет)

Жазғы түнді Абай әсем де көркем сөзбен суреттейді:

Желсіз түнде жарық-ай,
Сәулесі суда дірілдеп,

Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп.
(1945, 202-бет.).

Абайдың бұл өлеңдерін оқығанда махаббат пен достықты, ізгі тіршілікті немесе өзен бойындағы ауылдың түнгі тыныштықта тек қана күрілдеген өзен мен самаладай айдың судағы дірілдеген сәулесі көз алдына елестеп, түнгі табиғаттың көркемдігімен тілдестіреді.

Жаз көркі, табиғат сыры, Абай өлеңінде өмірмен, тіршілікпен ұштасып отырады. «Жазғытұры» деген өлеңінде ақын былай дейді:

Түйе боздап, қой қоздап – қорада шу,
Көбелек пен құстар да – сайда ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұраңдап ағады су...

Мұнда да табиғат құбылысы өмір тіршілігімен көркейіп, жазбен бірге түйеге де, қойға да, көбелекке де, құстарға да, гүлге де, ағашқа да жан бітіп, масайраған тәрізді.

Немесе:

Күн күйеуін жер көксіп ала қыстай,
Біреуіне біреуі қосылыспай;
Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,
Жер толықсып, түрленер тоты құстай.
(1945, 114-115-беттер).

Жазбен бірге жан бітіп, қара тастан басканың бәрі жадырар – деп Абай айтқандай, күн мен жердің ерлі-зайыпты адамдай бірімен бірі ғашық екендігін, күн көзі күлімдеп нұрын төккенде, қалыңдығы жер көк майса жасыл желегін жамылып, тоты құстай түрленетінін тамаша келтіреді.

Абайдың асқан суреткерлігі сонда, ол меніреу табиғатқа да жан бітіріп, мұнын айтқызып, адамдай өксітіп қояды:

Қонады бір күн жас бұлт,
Жартастың төсін құшақтап.

Жөнелді ертең, қалды үміт,
Көк жүзіне ойнақтап.
Ажымды жүзі терішіген,
Кәрі жартас таң қапты,
«Бәрі осы-ау» деп қыз деген,
Томсарып тұрып жылапты.

(1945, 240-бет.).

Өсімдік пен жәндіктен жұрдай болған жып-жылтыр жартаста да өмір бар, оның да ынтығы бар, ол кеудесін құшқан жас бұлт, тұман болса, жартасқа да жан бітеді ал бұлт кеткенде томсарып тұрып жылайды. Әсіресе, Абай Лермонтовтың «Теректің сыйы» деген өлеңін аударғанда, табиғаттың данышпан суретшісі екендігін, өзінің шеберлік шыңына жеткендігін көрсетеді. Сонан үзінді келтірейік:

Асау Терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып, жол салған, тасты жарып.
Арыстанның жапындай бұйра толқын,
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып.
Кавказдан шықты жайнап, қылып у-шу
Түзу жерден жол кернеп, ұлғайды су.
Қалың қайрат бойында, беті күліп,
Момынсынған пішінмен ағады – қу.
– «Кавказдай» құзда туған перзенттенмін,
Бұлттың суын ішіп ержеткенмін.
Қазбектен ағам, сені көксеп шығып,
Кім қақтықса жолымда күйреткенмін.
Зор кеуде адамзаттың айласына,
Көнбей бүгін күшімді көрсеткенмін.
Екі езуім көпіріп, айғайласам,
Шын құтырсам, шың тасты тербеткенмін.
Аптығып, асау інің, келді, ақсақал!
Тау-тасқа, адамзатқа салып жанжал,
«Дем алайын» деп келдім, аш қойыңды,
Сәлем-сауқыт әкелдім, қош көріп ал!

Абай аударғанда Лермонтовтың бұл өлеңінің негізгі сюжеті мен идеясын ғана сақтаған, ол қазақ түсінігіне қондырып өз ақындығымен өте шебер етіп шығарған. Кейбір жерлері тіпті Лермонтовта жоқ, «Әкелген бұғы менен маралым бар» немесе «Бақша, зауат жайларды қылдым талқан, әрбір бай жалдап жатыр жүз кедейді» деген сияқты жолдарды өз ойынан қосқан.

Сөз жоқ, бұл құр ғана аударма емес, Абайдың өз толғауымен тыңайтып, түрлендіріп, әсерлендіріп жазған долы «Теректің» мінез-құлқы. Абай Теректің асау толқынын, мінезін:

Арыстанның жалындай бұйра толқын,
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып...

немесе:

Екі езуім көпіріп, айқайласам,
Шын құтырсам, шың тасты тербеткенмін, –

деп суреттейді.

Сондай долданып, буырқанып, езуінен көбік шашып, айдаһардай бүктеліп, жүз толғанған Теректің алқынып келген асау ағыны теңізге келіп құлағандағы суреттемесі мынадай:

Кәрі Каспий қара көк көзін апты,
Жылы жүзбен Терекке амандасты.
Жыбыр қағып, қозғалып, сылқ-сылқ күліп,
Қатынды алды, қытықсыз араласты.

Арыны қатты дария жолындағы адамды да, аңды да, тау тасты да бұйым көрмей, қаншама екпіндеп, долданып келсе де, ұшан теңіз суға келіп құйғанда оның жұмырына жұқ болмайтындығын, бұрынғы еркелік кетіп, жыбыр қағып қозғалып, сылқ-сылқ күліп, Каспийдің ұлы денесіне майдай сіңетіні өте шебер келтірілген. Қазақ әдебиетінде табиғатты осындай суреттеуде Абайға теңдес ақын болған жоқ десек, қателеспейміз.

«Теректің сыйының» Лермонтов жазған нұсқасы мен Абай жазған нұсқасын салыстырып, екеуінің де асқан көркем екенін, сонымен бірге бұлардың өзі орасан зор шеберліктің үлгісі екенін көресің. «Теректің сыйы – дейді Белинский – поэзиялық салтанаттың айғағы, бұл тамаша, көркем пьесадан бұл жиһазды, екпінді, қуанышты фантазияны бөлшектеу мүмкін емес», – дей келіп, Белинский мынандай қорытындыға келеді: «Біз Лермонтовты Байронға да, Гетеге де, Пушкинге де теңемейміз. Бұл – тек қана Лермонтов», – дейді.

Лермонтовтың «Выхожу один я на дорогу» деген өлеңін де Абай сондай тамаша дәлме-дәл аударған, мысалға алғанда екі жолын салыстырып көрсек, Лермонтов:

Выхожу один я на дорогу –
Сквозь туман кремнистый путь блестит –

десе Абай:

Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз,
Тастақ жол жарқырайды будан әлсіз.

Сол сияқты Абай Лермонтовтың атақты Гетеден аударған өлеңін қазақшалағанда да асқан шеберлік көрсетеді.

Горные вершины,
Спят во тьме ночной.
Тихие долины,
Полны свежей мглой,
Не пылит дорога,
Не дрожат листы...
Подожди немного,
Отдохнешь и ты, –

дегенді Абай былай аударды:

Қараңғы түнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт, дел-сал ғып,
Түн басады салбырап.
Шаң шығармас жол-дағы,
Сілкіне алмас жапырақ.
Тынығарсың сен-дағы,
Сабыр қылсаң азырақ.

Қандай тамаша өлең, күндізгі характертен босағанда, түнгі тыныштықтың бесігіне тербелген адам сезімінің сымбатты аңызын Гете бере білді дей келіп, Белинский Гетенің өзінен кем түспей аударған Лермонтовтың өлеңіне сондай риза болып насаттанады. Гете! Гетеден – Лермонтов, Лермонтовтан – Абай! Қандай тамаша поэзиялық рухтың ұштасуы, ақындық мәдениетінің ұласуы десеңізші!

Алайда Абай мұны қазақ тіліне шебер аударып қана қойған жоқ, табиғаттың түнгі тыныштығына лайық тамаша мелодия – ән де шығарған. Бұл өлеңді әнімен домбыраға қосып, сүйсіне айтуға болады. Оны жұрт осы күнде де айтып жүр.

Бұл Абайдың поэзиялық мәдениетінің жоғары шабытта болғандығын дәлелдейді. Өз дәуіріндегі қазақ ақындарынан Абайдың күшті болғандығын, олардан анағұрлым асып жатқандығын, ақындар ағасы болғандығын Абайдың өмірі мен творчествосынан айқын көреміз. Абай өткір сыншы болды. Ол қазақ әдебиетінде, поэзияның әлеуметтік маңызын кетірген, көркемдік дәрежесін түсіріп, бөтен сөзбен шұбарлаған немесе өмірден аулақ, құрғақ қиялға түскен ақындардың шығармаларын үнемі сынап, кемшілігін көрсетіп, поэзияны дамытып, көркейтіп отырды. Бұл жөнінде талай мысалдар келтіруге болады. 1889 жылы Абай Тобықты мен Найман ішіндегі көрнекті үш ақынның жазған өлеңдерін естиді. Оның бірі Абайдың досы, шәкірті Көкбай, өзінің бір поэмасындағы геройын ескі араб жұртының батыры Әлимен теңестіреді, екіншісі ақын Әріп Тәңірбердин өзінің «Зайда» деген поэмасында әйелдің көркемдігін «Алтын иек, сары ала қыз, гауһар жүзді» деп мақтайды, үшінші керенау жас ақын Абайдың інісі Шәкерім өзінің өлеңінде көрілікті жамандап, оған өлімнен басқа тіршілік жоқ, сондықтан жастық артық деп жастық-салдуарлық өмірді мақтайды. Абай бұлардың үшеуін де қатал сынап, былай деп жазады:

Сөз айттым Өзірет Өлі, айдаһарсыз,
Мұнда жоқ алтын иек сары ала қыз,
Көрілікті жамандап, өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.
«Әсіре қызыл емес» деп жиренбеңіз,
Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз, –

(1945, 77-бет)

деп үшеуін де бір-ақ түйреп тастайды.

Жастарды өнер-білім үйренуге шақырмай салдуарлық, тұрақсыз жеңіл мінез-құлыққа шақырып, не болмаса адамның көркін алтынмен, гауһармен, қайратын айдаһармен салыстырғандық реализмге, шындыққа жатпайды, ол бишаралықты көрсетеді, ақын үлгілі, мағынасы терең өлең айту керек, – дейді Абай.

1885 жылы, екі дуан бас қосқан бір жиында (Семей, Өскемен уезі бас қосқан жиылыс) Абай мәжілісте отырғанда Өскемен жағынан келген Найман Саржомарт елінің ру басы – ірі чиновник Әлихан Тілеуберді баласынан сол елдің Жылтыр деген ақыны насыбай сұрап:

Өркімнің бір жары бар басы байлы,
Қызылсу Шарға құймай тасымайды.
Жаманға жақсы қолы ұжымақтай,
Әлханжан бері таста насыбайды –
(Қызылсу, Шар Семей облысындағы өзендердің аттары)

дегенде Абай отырып Әлханға қарап, ескі ақындардың осылары несі екен, үйдегі әйелдерді, даладағы аққан сумен теңестіріп қосқаны несі, онан да былай айтсаңшы депті:

Ханым – сен, қарапыңмен, басы байлы,
Ханы жақсы болса, қарапысы жасымайды.
Жаманға жақсы қолы ұжымақтай,
Әлханжан бері таста насыбайды.

Жиналған жұрт Абайдың өлеңін ұтымды деп табады.

Ал сол кездегі көптеген ақындардың өлеңдерінде ұйқассыздық, сөз алалығы, орынсыз теңеулер жиі ұшырайды. Бұл Машһүр Жүсіпте де, Нармамбетте де, Әріпте де, өзге ақындарда да кездесіп отырады. Мысалы, Нармамбет әйелдің көркін мақтағанда:

Алтын бас қалқам,
Ақ маңдай.
Қауһарлы жүзің
Жауһардай.
Оймақ ауыз,
Ақпа бет
Пісте мұрын,
Жез таңдай, – дейді

(Нармамбет өлеңдері, 66-67-беттер).

Әйелдің сұлулығын мақтағанда: аузын оймақпен, бетін ақшамен, мұрнын пістемен, таңдайын жезбен, басын алтынмен, «қауһарлы жүзің жауһардай» деген бір сөзбен суреттеуі ешбір ақындық шеберлікке жатпайды.

Абай өлеңдеріндегі аса бір зор қасиет оның өлеңі басынан ақырына дейін, іші-сырты бірдей болып, көркемдік, мағыналық желісі үзілмей ойы мен сөзі тұтасып жатады. Абай өлеңдерінде адамның суретін, келбетін, дене мүшелерін ыдыс-аяқпен, болмаса асыл тастармен, не өзенмен теңеулер жоқ.

Абай адамның ішкі сезім дүниесін, адамгершілік қасиетін ешуақытта оның сұлулығынан бөлмейді. Бұл – оның екінші артықшылығы.

Қандай ақын болса да Абай өзінің жүрегіне қонбаған өлеңі болса, соған жауап ретінде олармен ақындық таластырып, сын-өлең жазып отырған. Кезінде Көкбайға жаздыкүнгі ауылдың көрінісін жаз деп тапсырып, оның жазғаны нашар болып шыққанда, сондай-ақ аттың сынын да оның жазғанына қанағаттанбай Абайдың өзі жазғандығын біз жақсы білеміз. Абай жазған «Аттың сыны» мен «Жаз» деген өлеңдер қазақ поэзиясында әлі тендесі жоқ шығарма!

Абай Нармамбеттің:

Нәпсі – жел, көңіл – өзен толқын ұрған,
Ми – патша, ақыл – дария кеңес құрған.
Тауыпқысыз ақыл мақұл болмайды екен,
Білмесең, құр суретсің бекер тұрған.

деген өлеңін естіп:

Ой – самал, өлең – дария толқын ұрған,
Ми – патша, ақыл – уәзір кеңес құрған.
Ғылымсыз ақыл тауыпқы болмайды екен,
Болмаса құр суретсің бекер тұрған, –

деп түзетіп жазады. Бұл жерде сырт қарағанға екеуі де көркем, шебер айтылған, бірақ Абайдың түзетіп жазғаны анағұрлым өмірге жуық, мағыналы болып шыққаны күмәнсіз.

Нармамбеттің өлеңінде қайтармалау бар: ол бір өзенді біресе «көңілге» біресе «ақылға» теңеп екіұшты мағынада алады. Немесе тағы бір мысал: Ы. Алтынсариннің мына бір өлеңін естіп Абай онымен ақындық өнер салыстырады:

Адам көркі бастағы,
Маңдайдағы қастағы.

Кеңшілікте әркім дос,
Таршылықтағы қайрылған достағы.

Абай мұны былай айтады.

Бес мүшеден бөлекше бас та өзгеше,
Қиғаш біткен маңдайдағы қас та өзгеше.
Кеңшілікте дос та дос, қасың да дос,
Таршылықта қайрылған дос та өзгеше!

Абай өлеңдерінің ұтымды жатқанын тізіп жатпасақ та болар. Ал Абайда бір сөзді екі рет, екі мағынада қайталау жоқ, өлеңнің мазмұны ой мен қиялға, ақылға байланысты ішкі жібін үзбейді.

Белинский ақындықтың, таланттың, данышпандықтың маңызды және күрделі қасиеттерінің бірі оның ерекшелігінде, өзгешелігінде, бұдан кейін оның идеясы мен мүдделерінің тереңдігінде, қауымшылдығында және өзінің өмір сүрген дәуіріне тарихи әсерінде екенін айта келіп, былай дейді: «Данышпандық дегеніміз – жеке адамның творчестволық ең биік сатысы. Талант – данышпандыққа қарағанда творчествоның кемірек дарындылығы. Біріншілері мезгілінде түсінілмей, танылмай, көбінесе өз замандастарынан қуғын мен көре алмаушылыққа ұшырайды, олардың даңқы келешекте өздерінің сүйектері қурап қалғанда мәлімденеді, екіншілері өз дәуірінің сүйетін, беделін жүргізетін адамдары болады, бірақ тірісінде құрметтеліп, мақтаумен бақытты боп өтсе де, өлген соң бұл маңызды ала бермейді, ал кейде көз тірісінде де олар өз даңқының сөнгеніне куә болады» (В.Г. Белинский, Обзор русской литературы от Ломоносова до Пушкина. 1898. – С. 56.)

Осы тұрғыдан қарағанда, Абай нағыз данышпан ақын. Келешекке жол ашқан, әдебиеттің жаңа дәуірінің басы болған Абайдың ұлылығы бір ғана қазақтың сыншыл реалистік поэзиясын жасауменен тынбайды, оның ақындық мәдениеті орыстың ұлы классик ақындарының мөлдіреген тұнық суымен суарылып, асылданып, асқақтай түскен ардагер ақын. Бұл ретте Пушкиннің Абай аударған «Евгений Онегинін» айтпай кетуге болмайды.

Евгений Онегин поэмасы – орыс поэзиясында теңдесі жоқ роман, өз заманындағы орыс өмірінің айнасы. Сол тамаша романды қазақ тіліне аударған Абай Евгений Онегиннің және Татьянаның образын қазақ халқына сүйкімді, елінің ұлы мен қыздарының образындай етті. Халыққа ұғымды болып, тез тарауы үшін ол Онегин мен Татьянаның хаттарына лайықты мелодиялар шығарды.

Жан сүйсінер өлең айт бой ерірлік,
Өлгенге қыбырлатып жан берерлік.
Қапа көңіл қайғысын таза жуып,
Сергек дене мас болып сенделерлік, –

деп, ақын Ақылбай айтқандай, Абай поэзиясы естушінің бойын елжіретіп, бұлдыр заманда жарқырап туған жұлдыздай, қазақ әдебиетінің ұлы поэзиялық рухы еді. Осы ұлы дәрежеге жеткізген, бір жағынан, Абайдың өзінің асқан даналығы болса, екінші жағынан, орыстың асқан классиктерінің үлгілері, олардың теңіздей терең ойлары еді. Абай мұралары Салтыков пен Гогольдің шығармаларымен ұштасып, әлеуметтік, демократиялық көзқарасы Белинский, Чернышевский, Толстойлардың идеясымен жымдасып жатады. Терең поэзиялық үлгілері Пушкинмен; көңіл күйі, жүрек сыры, табиғат суреттеуі Лермонтовпенен ұласып кетеді. Осылардың ұлы идеясы мен үлгілері Абай поэзиясында қазақ шындығы арқылы еніп отырады.

Абайдың поэзиялық данышпандығының ерекшелігі сонда, ол пікір мен ойдың таусылмас қазынасындай. Оның шығармасы идея мен мазмұн жағынан көп қырлы, терең сырлы болып келеді, өйткені оны оқыған сайын әр адам жаңалық тауып, жаңа ойға, тың ұғымға, қолтума пікірлерге молығып отырады. Оның талантының құпия сыры, міне, осында. Абай поэзиясы бейне бір жарқ етіп нұрын шашқан алмаздай, мыңдаған бояу төгіп, сәуле мен құбылыс беріп өшпестей нұрланып жатады.

ТҮСІНІКТЕР

Жұмабаев Ғ. Абайдың реализмі. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Тоғжанов Ғ. Абай. – Қазан, 1935. – 55-66-беттер; Абай институтының вебсайты.

Машанов А. Абай үшкілі. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы, 1994. – 118-138-беттер; Абай институтының вебсайты.

Қаратаев М. Пушкин мен Абай. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Қаратаев М. Пушкин мен Абай / М. Қаратаев Туған әдебиет туралы ойлар. – Алматы, 1958. – 112-121-беттер; Абай институтының вебсайты.

Дүйсенбаев Ы. Абай Құнанбайұлы. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Дүйсенбаев Ы. Абай Құнанбаев / Ы. Дүйсенбаев Ғасырлар сыры. – Алматы, 1970. – 84-137-беттер; Абай институтының вебсайты.

Кенжебаев Б. Абай шығармаларының соңғы басылуы туралы. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: // Социалистік Қазақстан. – 1955. – 29 май (№26 (9708)); Абай институтының вебсайты.

Нұртазин Т. Абай және әдеби жастар. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Нұртазин Т. Шеберлік туралы ойлар. – Алматы, 1968. – 141-148-беттер; Абай институтының вебсайты.

Сүйіншәлиев Х. Абай Құнанбаев (1845-1904). Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқулық. – Алматы, 2006. – 836-887-беттер; Абай институтының вебсайты.

Қирабаев С. Абайтанудың кезекті міндеттері туралы. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 5-т. – 30-42-беттер; Абай институтының вебсайты.

Қабдолов З. Абайдың бір өлеңі. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Қабдолов З. Көзқарас: талдаулар мен толғаулар. – Алматы: Рауан, 1996. – 5-9-беттер; Абай институтының вебсайты.

Кәкішев Т. Асылдың сынығы. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Кәкішев Т. Көп томдық шығармалар жинағы / Тұрсынбек Кәкішев. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2013. – 5-т. – 134-153-беттер.

Бердібаев Р. Ұлылыққа жартыкеш түсінік жүрмейді. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Бердібай Р. Ел боламыз десек... – Алматы: ЖПКС «Қазақстан» баспа үйі, 2000. – 232-237-беттер; Абай институтының вебсайты.

Қасқабасов С. Абай және фольклор. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Қасқабасов С. Абай және фольклор. – Алматы: Білім, 1995. – 64 бет; Абай институтының вебсайты.

Жиреншин Ө. Ақындық мәдениеті. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Жиреншин Ө. Ақындық мәдениеті. Кітапта: Жиреншин Ө. Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1959. – 144-158 беттер; Абай институтының вебсайты.

Бейсенбаев М. Абай туралы тың деректер. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Бейсенбаев М. Абай және оның заманы (Абай ізімен): әдеби-сын мақалалар мен жаңа деректер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 8-18 беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Тоғжанов Ғ. АБАЙДЫҢ РЕАЛИЗМІ	3
Машанов А. АБАЙ ҮШКІЛІ	12
Қаратаев М. ПУШКИН МЕН АБАЙ	37
Дүйсенбаев Ы. АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ	47
Кенжебаев Б. АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ СОҢҒЫ БАСЫЛУЫ ТУРАЛЫ	110
Нұртазин Т. АБАЙ ЖӘНЕ ӘДЕБИ ЖАСТАР	118
Сүйіншілиев Х. АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ (1845-1904)	127
Қирабаев С. АБАЙТАНУДЫҢ КЕЗЕКТЕГІ МІНДЕТТЕРІ ТУРАЛЫ	188
Қабдолов З. АБАЙДЫҢ БІР ӨЛЕҢІ	202
Кәкішев Т. АСЫЛДЫҢ СЫНЫҒЫ	206
Бердібаев Р. ҰЛЫЛЫҚҚА ЖАРТЫКЕШ ТҮСІНІК ЖҮРМЕЙДІ	225
Қасқабасов С. АБАЙ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР	232
Жиреншин Ә. АҚЫНДЫҚ МӘДЕНИЕТІ	269
Бейсенбаев М. АБАЙ ТУРАЛЫ ТЫҢ ДЕРЕКТЕР	285
ТҮСІНІКТЕР	295

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

XI том

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген және
мұқабасын безендірген *Ұ. Әбдіқайымова*

ИБ№10468

Басуға 03.03.2017 жылы қол қойылды. Пішімі 60х84 $\frac{1}{16}$.
Көлемі 18,7 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылым. Тапсырыс №6144.

Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.